

ATENTAT U SARAJEVU I NJEGOVE REFLEKSIJE NA PODRUČJU HERCEGOVINE

Apstrakt: *Ubistvo austro-ugarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegove supruge Sofije Hohenberg, 1914. godine u Sarajevu, otvorilo je, ali i danas otvara, brojna pitanja i kontraverze. Oprečne zaključke i opservacije o ovoj problematici elborirali su ne samo historičari, nego i politolozi, sociolozi, psiholozi ali i drugi, što je bio samo jedan od razloga da brojna pitanja iz ove problematike ostanu u sferi kontraverznih odgovora. Stoga je za pretpostaviti da će davanje konačnog naučnog suda, o ubistvu koje je pokrenulo svjetsku kataklizmu, i dalje biti predmet mnogih diskusija i polemika. U ovom radu autor je nastojao da na osnovu arhivske građe, koja do sada nije objavljena, osvijetli događaje iz ovog burnog vremena na području Hercegovine.*

Ključne riječi: *Franc Ferdinand, Sofija Hohenberg, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Srbija, Hercegovina, vojne pripreme, civilne pripreme, ratno stanje.*

ASSASSINATION IN SARAJEVO AND ITS REFLECTIONS IN THE AREA OF HERZEGOVINA

Abstract: *The murder of the Austro-Hungarian crown prince Franco Ferdinand and his wife, Sofia Hohenberg, in Sarajevo in 1914, opened numerous questions and controversies. Opposite conclusions and observations on this issue were elaborated not only by historians, but by politologists, sociologists, psychologists, and others, which was only one of the reasons why many issues in this issue remain in the sphere of controversial answers. It is therefore to be assumed that the giving of the final scientific court, the murder that triggered the world cataclysm, will continue to be the subject of many discussions and controversies. In this paper, the author sought to highlight events from this turbulent time in the Herzegovina region based on archival material, which has not been published so far.*

Key words: *Franc Ferdinand, Sofia Hohenberg, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, Serbia, Hercegovina, military preparations, civilian preparations, war state.*

Uvodne napomene

Početak XX stoljeća je vrijeme kada su mnoga pitanja na Balkanskom poluotoku ulazila su u svoju završnu fazu. Panslavizam i jugounitarizam postale su temeljne odrednice jugoslavenskih naroda, čija je sudbina u to vrijeme još uvijek bila vezana za dvije stare monarhije – Osmansko carstvo i Austro-Ugarsku monarhiju. No, od 1903. godine stvoreni su preduvjeti da ove ideje poprime vrlo perceptualne obrise. Srbija je od te godine, nakon državnog udara i smjene proaustrijskih Obrenovića, napravila snažan zaokret u politici prema Balkanu. Pod izgovorom da je potrebno „osloboditi svu neslobodnu braću“ radikalni i rusofilni Karađorđevići su započeli sprovoditi hegemonističku politiku. Ključni cilj bio je dovršiti obračun sa posrnutim Osmanskim carstvom i svu snagu usmjeriti prema Monarhiji, u kojoj je kriza dualizma dostizala vrhunac.¹ Sve je počelo 1903. godine, kada je Mađarska stranka nezavisnosti postavila zahtjev za stvaranjem posebne mađarske vojske, nakon čega se cijela Monarhija našla na ivici građanskog rata. Zaokupljena problemom sa Mađarima, Austrija nije obraćala dovoljno pažnje za južnoslavenske narode, kod kojih je ideja jugouzajamnosti postala vrlo dominantna. Navedena unutrašnja kretanja, ali i međunarodne prilike, kao npr. nemoć Rusije u ratu sa Japanom (1904) i sve evidentniji mladoturski utjecaj u Osmanskom carstvu, utjecali su na srpsko-hrvatsko približavanje. Ovaj novi kurs zagovarao je Fran Supilo, uvjeren da „najveća opasnost svim manjinskim narodima na Balkanu prijeti od germanske ekspanzije“. Zbog toga je insistirao na međusobnom sporazumu svih južnoslavenskih naroda koji će se temeljiti na potpunoj ravnopravnosti. Zahvaljujući njegovoj političkoj djelatnosti, u hrvatskim zemljama je formirana Hrvatsko-srpska politička koalicija (1905), koja je sve do 1910. godine u više navrata ubjedljivo pobjeđivala na izborima.²

1 Godine 1906. Srbija je isprovocirala Carinski rat sa Austro-Ugarskom Monarhijom. Bilo je to u vrijeme trgovačkih pregovora u Beču, tokom mjeseca januara navedene godine, kada je Srbija iznenada objavila potpisivanje carinskog saveza sa Bugarskom. Zbog ugrožene pozicije Monarhija je prekinula bečke pregovore 12. januara 1906. i zabranila uvoz srpske poljoprivredne robe. Srbija je odgovorila recipročnim mjerama prema austrougarskim industrijskim proizvodima. Predviđanja bečkih krugova da će Srbija morati brzo popustiti nisu se obistinila, jer je ona pronašla novo tržište za svoju poljoprivrednu robu, a to je bilo područje Bugarske, Kosova i Makedonije. S druge strane, ovakva politika poklapala se sa srpskim hegemonističkim ciljevima koji su u ovoj fazi, u očima jugoslovenskih naroda Monarhije, trebali Srbiju predstaviti kao žrtvu politike jedne velike sile, koja teži da porobi cijeli jugoslavenski svijet. Opširnije u: Đorđe Dimitrijević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Beograd 1962; Alan J.P.Taylor, *Habsburška monarhija 1809 – 1918*, Zagreb 1990.

2 Opširnije u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860 - 1914*, Zagreb 1968, 211-237. (dalje: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*).

Upravo je u ovo vrijeme jedan dio Srba iz Austro-Ugarske monarhije, poput Svetozara Pribičevića (1875-1936), plasirao tezu o „narodnom jedinstvu“, prema kojoj Srbi i Hrvati jesu ili će biti jedan srpskohrvatski narod s dva imena, te da sa Slovencima čine jedan narod sa tri imena, odnosno tri „jugoslavenska plemena“. Ova ideja stajala je na strogo jugounitarističkim koncepcijama i u startu je poricala zasebno državno pravo bilo kojeg južnoslavenskog naroda. Međutim, pogledi na ovu ideju bili su vrlo različiti. Naime, dok su Južni Slaveni u Monarhiji prihvatili ravnopravni koncept jugounitarizma, zvanična Srbija ga je podržavala samo deklarativno. Tako je Supilo tvrdio da „sporazum Hrvata i Srba ne smije biti predmetom nagađanja, nego *conditio sine qua non* narodne politike *novog kursa*“.³ S druge strane, Srbiji je jugounitarizam koristio samo da bi lakše podrivala stabilnost Monarhije i zaustavila nacionalno profilisanje ostalih južnoslavenskih naroda. U suštini, srpska vizija jugounitarizma bila je neiskrena prijelazna forma prihvaćena samo do onog momenta kada će se, kako je u srpskoj javnosti predstavljalo, sve južnoslavenske zemlje neminovno priključiti Srbiji (znači ne ujediniti sa Srbijom, nego priključiti Srbiji, podvukao autor).⁴

Doktrina o „narodnom jedinstvu“ izazvala je nekoliko oštrih reakcija, posebno kod frankovaca (Čista stranka prava), koji su saradnju sa Srbima smatrali izdajom hrvatskih nacionalnih interesa. U cilju rasturanja „novog kursa“ frankovci su organizovali narodnu pobunu, koja se manifestovala održavanjem protesnih skupština na svim javnim mjestima.⁵ S druge strane, jedan dio vodećih hrvatskih intelektualaca, kao što su Ivan Meštrović, hrvatski kipar i arhitekta i Ivo Vojinović, vodeći hrvatski dramaturg, prihvatili su viziju „narodnog jedinstva“ i na Srbiju gledali kao na spasonosno rješenje za sve južnoslavenske narode. Kasnije su se „narodnjaci“, od revolucionarnih jugoslavenskih aktivista, pretvorili u gorljive zagovornike srpske intervencije na cijelom južnoslavenskom prostoru. Prema njihovom shvatanju, širenje Srbije ubrzalo bi stvaranje Jugoslavije. Međutim, ovakav politički kurs omogućio je predispozicije za srpsku hegemoniju na Balkanu, koja je svoj definitivni izraz našla 1918. godine, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Smrt u Sarajevu

Nakon Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine i pobjeda koje su joj donijele nove teritorije, Srbiju je zahvatio talas ushićenja pomiješanog sa uvjerenjem da je ona predodređena da bude „jugoslavenski Pijemont“.⁶ U vladajućim beogradskim

3 Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 222.

4 Adnan Velagić, *Historija monarhističke Jugoslavije*, Mostar 2015, 49.

5 Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 223. Na stranu frankovaca stali su mađaroni, klerikalci i Hrvatska pučka seljačka stranka.

6 U traktatu pod nazivom *Savjeti o djelovanju Srbije* Adam Czartoryski i František Zach su predlagali Iliji Garašaninu, ministru unutrašnjih poslova Srbije, da ova zemlja postane osovina oko koje će se na ravnopravnim osnovama okupiti sve južnoslavenske zemlje (tako je

krugovima, posebno u vojno-radikalnom dijelu, prevladalo je uvjerenje da je kucnuo čas da se velikosrpska nacionalna misao protegne i obuhvati sve Južne Slavene. Uspjesi Srbije u Balkanskim ratovima nisu ostavili ravnodušnim ni bečki dvor, na kojem je glavnu riječ preuzela vojna grupacija, predvođena nadvojvodom i prijestolonasljednikom Francom Ferdinandom. Ova grupa je smatrala da će Monarhija doživjeti sudbinu Osmanskoga carstva ukoliko vojnički ne suzbije Srbiju. S druge strane, u Srbiji je nakon pobjeda u Balkanskim ratovima jačala militantna opcija, koja je razvijala uvjerenje da slobodne i ujedinjene Srbije neće biti sve dok se ne potisne Austro-Ugarska Monarhija sa Balkana.⁷ U cilju što boljih priprema za predstojeći obračun sa Srbijom, vojna grupacija na bečkom dvoru je smatrala da bi bilo dobro Monarhiju preurediti na trijalističkim koncepcijama, odnosno prihvatiti zahtjeve habsburških Slavena i od Bosne i Hercegovine, te slovenačkih i hrvatskih zemalja formirati treću federalnu jedinicu. To bi, kako se smatralo, oslabilo utjecaje velikosrba i jugoeuforičara, te ova područja čvršće vezalo za Monarhiju.⁸ Istovremeno, ova grupacija je podržavala i Kalajev „bosanski princip“, tvrdeći da će uspješno implementirano *integralno bosanstvo* zaustaviti navalentnu velikosrpsku i velikohrvatsku politiku prema Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkim muslimanima.⁹

Ovakav razvoj situacije išao je u prilog srpskoj vojno-radikalnoj oficirskoj organizaciji „Ujedinjenje ili smrt“ (poznata i kao Crna ruka) koja je, još od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, nastojala isprovocirati sukob između Srbije i Austro-Ugarske monarhije. U tom cilju njeni pripadnici su, pod rukovodstvom Dragutina Dimitrijevića Apisa (nadimak Apis – egipatsko božanstvo u liku bika – je dobio po svome robusnom izgledu), šefa vojno-obavještajne službe Srbije, isplanirali ubistvo austro-ugarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu, koje je izvršila omladinska radikalna grupa poznata pod imenom „Mlada

---

Pijemontsko-Sardinijska kraljevina oko sebe okupljala i ujedinjavala sve italijanske zemlje, a Pruska u njemačkom svijetu sprovodila ujedinjenje). Međutim, dok su Pijemont i Pruska bili spremni da odbace svoje ime (Pijemontežanin i Prusin) i da prihvate općenacionalno ime Italijan, odnosno Nijemac, Srbija je odbila da umjesto imena Srbin prihvati zajedničko nacionalno ime Jugoslaven, nastojeći da svim ostalim južnoslavenskim narodima nametne svoje nacionalno ime. Opširnije u: Adnan Velagić, Bosna i Hercegovina i Bošnjaci prema jugoslavenskim idejama i jugoslavenskom pitanju, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu“*, Tuzla 2015, 63.

7 U cilju jačanja vojnih potencijala Srbija je za 1914. godinu usvojila budžet u iznosu preko 200 miliona dinara, od čega je ¼ bila namjenjena vojsci.

8 Svoju bojazan od Ferdinandovog trijalističkog pristupa izrazio je i predsjednik vlade Kraljevine Srbije Nikola Pašić, koji je u razgovoru sa italijanskim grofom Sforcom kazao da se prvi put ozbiljno uplašio kada je čuo za tu ideju.

9 U prilog ovome vrlo eklatantan podatak navodi Dragoslav Ljubibratić u djelu *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 167, gdje stoji: „Prije prispjeća Franza Ferdinanda na Ilidžu, došao je Potiorek da pregleda pripreme za doček. Kad je vidio među zastavama austrijskim, mađarskim i bosanskim (Kalajeva crveno-bijela) srpske i hrvatske, naljutio se i rekao: *Herunter damit! Ich kenne da keine Kroaten und keine Serbien; ich kenne nur Bosniaken. Oesterreicher und Ungaren! Herunter damit!*“ Prijevod: *Dolje s tim! Ja ne poznajem ovdje nikakve Hrvate i nikakve Srbe; ja poznajem samo Bosance, Austrijance i Mađare! Dolje s tim!*

Bosna“.¹⁰ Nakon ubistva posmrtni ostaci Franca i Sofije dopremljeni su 2. jula u 22 h u Beč.¹¹ Dva dana kasnije tijela su pokopana u porodičnoj grobnici dvorca Artstten.¹²

No kako mi nije namjera da u ovom radu otvaram sam čin ubistva, odnosno da razmatram brojne kontraverze koje i danas prate ovaj događaj (umješanost zvanične Srbije i Mlade Bosne u ubistvo, ko su mladobosanci i da li je ova organizacija uopće postojala kao takva, propuste i odgovornosti aktuelne vlade u Beču i sl), želim da napomenem da ću se ovom problematikom baviti posebno u nekom od narednih radova.

Poslije ubistva u Sarajevu, južnoslavenski politički život zahvatio je nekontrolisani vrtlog. Bečka vlada je odmah zatražila od Srbije da se izjasni o ovom događaju, da javno osudi svaku vrstu propagande koja je uperena protiv Monarhije i da uhapsi pojedince koji su bili direktno povezani sa radikalnim nacionalističkim

---

10 Iako su ubistvo izvršili pripadnici omladinske organizacije „Mlada Bosna“, na Vidovdan, 28. juna 1914. godine, umješanost Crne ruke i pojedinaca iz zvaničnih organa Srbije apsolutno je evidentna. Inače, pojam „Mlada Bosna“ prvi je upotrijebio srpski književnik Petar Kočić u listu „Otađbina“, a zatim i jedan od ideologa Mladobosanaca Vladimir Gaćinović, u Almanahu „Prosvete“ iz 1910. godine. Opširnije u: Leo Pfiffer, *Istraga u sarajevskom atentatu*, Zagreb 1938; također u: Željko Karaula, *Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 2011, 255-292.

11 „Crni dani“, *Sarajevski list – Vanredno izdanje*, br. 133, 1. juli 1914. Dana 30. juna u 6 h tijela Franca Ferdinanda i njegove supruge pristigla su u Metkoviće, odakle su, uz počasti, ratnom jahtom „Dalmat“ prebačeni do ušća Neretve. Tu su tijela predata posadi ratnog broda „Viribus Unitis“, koja ih je prebacila u Trst. Iz Trsta su posmrtni ostaci dopremljeni u prijestonicu.

12 Tvrđnja Dragoslava Ljubibratića, da je „pogibija Franca Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu primljena u najvišim austrougarskim krugovima, osim užeg kruga njegovih ljudi, s najvećim olakšanjem“, u najmanju ruku nije tačna. Brojni izvještaji i novinski natpisi govore o pomješanim osjećanjima nevjericke, žala i bijesa kod članova porodice i bečke diplomatije. Usp. Dragoslav Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 177. Također, treba naglasiti da je u znak slave i sjećanja na ubijene, prijestolonasljednika i njegovu suprugu, bečka vlada odmah intenzivirala aktivnosti na prikupljanju sredstava za izgradnju spomenika u Sarajevu. U tim aktivnostima istakla su se mnoga udruženja, privatne firme, vjerske zajednice, ali i pojedinci iz Bosne i Hercegovine, ali i cijele Monarhije, koji su shodno svojim mogućnostima nastojali da pomognu izgradnju simbola ovom tragičnom činu. Iako je bilo onih organizacija koje su vrlo rado i svojevrijedno potpomagala navedene aktivnosti, ipak stječe se dojam da je bilo i onih organizacija i pojedinaca koji su, i pored loše finansijske situacije, davali priloge zbog evidentne opasnosti da ih službeni Beč ili javnost ne prokažu kao antiaustrijske elemente. Iako je najavljivan kao prioritetan, ovaj spomenik je napravljen tek početkom 1917. godine u Budimpešti i 28. juna iste godine postavljen na ulazu u Latinsku čupriju. Bio je to grandiozan spomenik, nazvan „Spomenik umorstvu“, koji se sastojao od tri dijela: postolja, za koje je kamen dopremljen specijalno iz Šlezije, u sredini se nalazio veliki bronzani medaljon sa ugraviranim likovima Franca i Sofije, te trećeg dijela koji su činila dva velika stuba sa bronzanim krunama na vrhu. Nakon sloma Monarhije, spomenik je krajem 1918. godine uklonjen u baštu Zemaljskog muzeja. Danas se dijelovi ovog spomenika nalaze u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine (centralni dio spomenika), te u privatnim kamenorezačkim radnjama, u Trebinju i na Kobiljoj glavi. Opširnije u: Indira Kučuk Sorguč, Prilog historiji svakodnevnice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 34, Sarajevo 2005, 61-66.

organizacijama.¹³ U tom pogledu, ona je uputila Srbiji ultimatum od deset tačaka na koje je ona morala odgovoriti pozitivno, „u roku od 48 sati po primitku ovoga akta“.¹⁴ Nakon konsultacija sa Rusijom, srpska vlada je 25. jula uručila austro-ugarskom poslaniku u Beogradu, baronu Gieslu, odbijenicu na zaprimljenu austro-ugarsku notu. Za srpske državne organe sporna je bila tačka pod brojem 6, jer bi to narušavalo, kako su tvrdili, *Ustav Srbije* i *Zakon o krivičnom postupku*.¹⁵ Nezadovoljna odgovorom i uvjerena da je Srbija krivac za atentat, Austro-Ugarska monarhija joj je 28. jula 1914. godine objavila rat, što je bio uvod u početak Velikog rata. Objavu rata Srbiji potpisao je ministar vanjskih poslova grof Berchtold, a u njoj je stajalo:¹⁶

Pošto kraljevska srpska vlada nije povoljno odgovorila na notu, koju joj je dne 23. jula 1914. predao austro-ugarski poslanik u Beogradu, prinuđena je carska i kraljevska vlada, da se sama postara oko čuvanja svojih prava i interesa, te u tu svrhu apelira na silu oružja. Austro-ugarska smatra se s toga od tog časa u ratnom stanju sa Srbijom.

Istog dana car Franc Jozef je uputio Manifest pod naslovom *Mojim narodima*, u kojem je obrazložio razloge objave rata Kraljevini Srbiji. U Manifestu se podsjeća javnost da je Austro-Ugarska umirujućim tonom nastupila kada je Srbija otvoreno protestovala zbog odluka Berlinskog kongresa u pogledu Bosne i Hercegovine, te da se Monarhija rezervisano – a što je svakako bilo u interesu Srbije – držala kada je ova zemlja nizala uspjehe u Balkanskim ratovima. Car u *Manifestu* dalje navodi da „srpska vlada nije znala cijeniti miroljubivost“ i da je „odbila umjerene i pravedne zahtjeve Moje vlade“. Stoga se, kao nužnim, nameće potreba „da Austro-Ugarska oružanom silom izvojsiti neminovne uslove koji će svim njenim državama zajamčiti unutrašnju spokojnost i trajni spoljašnji mir“.¹⁷

13 Posebnu pažnju austro-ugarski organi su usmjerili na četiri osobe u Srbiji – Dragutina Dimitrijevića Apisa, vođu crnorukaša, Ljubu Jovanovića zvanog Čupo, urednika crnorukaškog lista „Pijemont“, Milana Ciganovića zvanog Cigo, za kojega se sumnjalo da je dostavio oružje zavjerenicima iz „Mlade Bosne“, te Vojislava Tankosića, vođu četničkih dobrovoljaca i šefa zloglasne „Narodne odbrane“. Iako je srpska strana tvrdila austro-ugarskim organima da je njena policija na korak do hapšenja osumnjičenih lica to se kasnije ispostavilo kao laž i obmana. Samo na primjeru Ciganovića vidi se da zvanični organi Srbije ne samo da nisu ništa učinili, nego su i pomogli da se osumnjičenici sakriju. Naime, austro-ugarski organi su kasnije saznali da je srpska vlada tajnim kanalima prebacila Ciganovića negdje u unutrašnju Srbiju i da je tu nastavio život pod drugim imenom. Vidi u: *Sarajevski list*, 6. juli 1914, br. 139.

14 Opširnije u: Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 22 i 23. (dalje: F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*).

15 U tački 6. austrougarske note stoji sljedeće: „Srbija će otvoriti istragu protiv učesnika zavjere od 28. juna koji se nalaze na srpskoj teritoriji. Organi delegirani od strane carske i kraljevske vlade, učestvovali bi u toj istrazi“. Opširnije u: Božić, Ćirković, Ekmečić, Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 375-379.

16 „Objava rata“, *Sarajevski list – Izvanredno izdanje*, br. 160, 28. juli 1914.

17 *Isto*; Manifest Njegovog Veličanstva – *Mojim narodima*; također u: F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 23 i 24.

Zanimljivo je navesti i to da je ruska vlada u međunarodnim krugovima, a posebno kod Njemačke, intenzivno lobirala da se Srbiji produži rok za davanje odgovora, kako bi diplomatija dobila šansu da mirnim putem prevaziđe austro-ugarsko – srpski spor, ali popuštanja iz Beča nije bilo. Nakon srpskog odgovora austro-ugarski generalštab je obznanio *Naredbu o stavljanju željezničkog saobraćaja pod nadzor vojske*, a vlada je naredila baronu Gieslu da napusti Beograd. Svi austro-ugarski državljani u Srbiji bili su stavljeni pod zaštitu njemačke ambasade. Nakon ovih burnih dešavanja, Austro-Ugarska i Srbija su otpočele ubrzane pripreme, kako vojnih tako i civilnih organa, za prelazak u ratno stanje.

Refleksije atentata na području Hercegovine

Vojne pripreme za rat

Dana 25. juna 1914. godine, Franc Ferdinand je iz Metkovića stigao u Mostar.¹⁸ Na željezničkoj stanici dočekao ga je svečani prijem, a izraze dobrodošlice prijestolonasljedniku uputio je gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina. Nakon što se kratko zadržao u Mostaru, održao kraći govor i obišao važnije institucije, Franc Ferdinand je otputovao za Sarajevo.

Prilog 1. Doček Franca Ferdinanda u Mostaru 25. juna 1914. godine
(u kaftanu gradonačelnik Mujaga Komadina).

Tri dana nakon posjete Mostaru prijestolonasljednik je ubijen. Odmah poslije ubistva, u Sarajevu je proglašeno vanredno stanje, a cijelu zemlju je

¹⁸ Sa njim nije bila Sofija Hohenberg, jer je ona u Sarajevo stigla iz Budimpešte, preko Slavenskog Broda.

zahvatio kaos i beznađe. Uslijedilo je ubrzano donošenje izvanrednih mjera, koje su zemlju praktički uvodile u ratno stanje. Tako je, tri dana nakon atentata, 1. jula 1914. godine, Zemaljski poglavar za Bosnu i Hercegovinu Oskar Potiorek donio *Naredbu* o uvođenju prijekog suda na prostoru cijele Bosnu i Hercegovinu (do tada je prijeki sud bio određen samo sa kotar Sarajevo). Prema kaznenim odredbama ove *Naredbe*, smrtna kazna primjenjivana je u slučajevima 12 prijestupa, a to su: zločin veleizdaje, djelovanje protiv vojne sile, ometanje javnog mira, ustanak protiv vlasti, pobuna, javno nasilje, zločin umorstva (čl. 209-213), ubistvo (čl. 215-217), nanošenje teških tjelesnih ozljeda, paljenje, razboništvo, pružanje pomoći u navedenim radnjama.¹⁹ Sutradan, 2. jula 1914. godine, proglašen je prijeki sud za grad Mostar, a u noći 25/26. juli 1914. uvedena je mobilizacija u gradu Mostaru, nakon koje su započela hapšenja i interniranje uglednih mostarskih Srba. Inače, situacija u Hercegovini je još i prije otpočinjanja zvaničnih sukoba bila izuzetno teška. Razlog tome bila je vrlo osjetljiva granica između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Tako su još početkom marta 1914. godine izbili sukobi na graničnom prijelazu Metaljka, jer su crnogorski graničari blokirali kompletan prijelaz.²⁰ Nakon intervencije austro-ugarske vojske Crnogorci su se povukli.

Do početka ratnih operacija, austro-ugarska vojska je na području Hercegovine sprovela niz mjera s ciljem postizanja visokog stepena vojne mobilnosti. Među prvim odredbama koje su vojne vlasti donijele bila je *Odluka o obaveznom ukonačavanju vojske*. Njome je bilo naređeno svim kotarskim ispostavama da na svome području isprazne sve škole u svrhu ukonačavanja vojske.²¹ Naknadno je Zemaljska vlada, 20. augusta, donijela *Naredbu*, kojom se “početak nove školske godine 1914/1915. u svim nastavnim i uzgojnim zavodima u zemlji; osnovnim, srednjim i višim školama bez razlike, bili oni zemaljski, konfesionalni, autonomni ili privatni zavodi, odgodi do dalje odredbe”.²² Istom *Naredbom* „političke vlasti se opunomoćuju da mogu učiteljska lica svih zemaljskih nastavnih zavoda upotrijebiti za vršenje drugih službenih poslova“.

Odmah po uvođenju vanrednog stanja na ulicama hercegovačkih gradova primjećeni su mnogi civili koji su bez ikakve dozvole nosili oružje i legitimisali građane. Organi aktuelne vlasti se u prvi mah nisu snašli i prećutno su dozvolili prisustvo ovih, faktički, paravojnih organa, koji su ubrzo počeli da sprovede teror,

19 Dana 26. jula Potiorek je ukinuo ovu *Naredbu* na cijelom području Bosne i Hercegovine.

20 Metaljka je granični prijelaz između Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Crnogorski dio pripada općini Pljevlja, a bosanskohercegovački dio općini Čajniče.

21 Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (dalje: AHNK), Gradski odbor Trebinje, (dalje: GOT), *Upravi pravoslavne škole u Trebinju*, 26. 7. 1914, br. 1065/14. Isti dan, 27. 7. 1914. Carska i kraljevska vojna komanda u Trebinju je Kotarskoj službi dostavila *Naredbu* prema kojoj je naloženo hitno ustupanje sljedećih škola: Srpske, Turske narodne, Gradske škole za dječake, Gradske škole za djevojčice, Trgovačke škole i Ureda za otkup duhana. O ovome i u: AHNK, GOT, *Das lobliche bezirksamt*, 1066/14, Trebinje, 26. 6. 1914.

22 AHNK, Okružni sud Mostar (dalje: OSM), *Prepis naredbe Zemaljske vlade u Sarajevu* od 20. VIII 1914, 999/14. Također i u: AHNK, GOT, *Kotarski ured Trebinje – Gradskoj općini*, k-bb, 1147/14, Trebinje, 25. 8. 1914.

premlaćujući i pljačkajući pojedine porodice (uglavnom pravoslavne trgovce i imućnije ljude). Ova pojava je prijetila da eskalira i napravi stanje destrukcije i haosa, pa je vojna vlast, nakon nekoliko incidenata, donijela odluku da svako onaj ko nosi oružje mora na ruci imati crno-žutu vrpču. Ukoliko bi se neko lice zateklo bez spomenute vrpce prema njemu se moralo postupati kao prema neprijateljskom vojniku. Međutim, ova naredba je imala određenih nedostataka, jer je dozvoljavala pojedincima da na vrlo sumnjiv način dođu u posjed spomenutih vrpci. Zbog toga je vojna vlast morala objaviti dopunu prethodne naredbe, kojom je uvela rigoroznu kontrolu u pogledu izdavanja odobrenja za nošenje crno-žutih vrpci.²³

Početak ratnih operacija zahtijevao je vanredne napore stanovništva u Hercegovini. U tom pogledu austro-ugarska vlast se apsolutno oslanjala na muslimansko i katoličko stanovništvo, koje je bilo mobilisano u jedinice mjesne policije tzv. šuckore. Njihov zadatak je bio da na terenu koji kontrolišu uspostave red, mir i sigurnost svih žitelja. Međutim, ubrzo su sa terena počele pristizati žalbe lokalnog pravoslavnog stanovništva, zbog pojave agresivnog ponašanja pojedinih pripadnika mjesne policije prema njima. Da bi spriječila ove pojave i pomogla pravoslavcima da izbjegnu negativan kontekst (naime, pošto nisu bili uključeni ni na koji način u ratne aktivnosti Monarhije lokalno muslimansko i katoličko stanovništvo je često pravoslavce optuživalo da su neprijatelji i izdajnici države), te mobilizirala svo potrebno ljudstvo za ratne pripreme. Zemaljska vlada je donijela *Odluku* da se pravoslavno stanovništvo obavezno angažuje na održavanju puteva, pripremanju terena za pravljenje vojnih logora i druge fizičke poslove, „kako bi se na ovaj način uspostavila primjerena ravnoteža u raspodjeli ratnih doprinosa“.²⁴ Ova Odluka se odnosila i na židovsko stanovništvo.

Osim toga aktuelna vlast se u pripremama za vojni sukob protiv Srbije, na području Hercegovine suočila sa evidentnim pritiskom na pravoslavno stanovništvo da se katolicizira. Iako su ovakve tendencije dolazile isključivo iz određenih krugova katoličke crkve, širile su se i netačne vijesti među pravoslavcima da će ovaj proces sprovoditi državni organi. To je izazvalo opću paniku i pometnju među pravoslavnim stanovništvom u Hercegovini, pa je Okružna služba Mostar uputila svim kotarskim upravama cirkularni demantij ove vijesti, u kojoj između ostalog stoji:²⁵

Subverzivni elementi među pravoslavnim stanovništvom šire glasine o vladinoj namjeri katoliziranja uz upućivanje na, kako je poznato, neophodna hapšenja i internacije brojnih srpsko-ortodoksnih svećenika. Prema Naredbi predsjednika vlade od 28. septembra 1914. sve službe se moraju pobrinuti da se najsnažnije

23 AHNK, GOT, *Gradskoj opštini Trebinje. Daje se na znanje*, k-bb, 1117/14, Trebinje, 12. 8. 1914. i GOT, *Oglas*, 1146/14, Trebinje, 20. 8. 1914.

24 AHNK, OSM, *An alle politischen Behörden und Aemter im Lande*, 748/14, Sarajevo, 27. 8. 1914.

25 AHNK, OSM, *An alle Bezirksämter und Bezirksexpositionen im Kreise*, 841/14, Mostar, 29. 9. 1914.

suprostave glasinama tamo gdje iste budu potvrđene, a da se oni koji ih šre odmah uhapse i predaju sudovima.

No, i pored poduzetih mjera, u prvim danima poslije atentata, situacija u Mostaru i ostalim hercegovačkim mjestima bila je izuzetno haotična, što je bio rezultat burnih događaja koji su zahvatili cijelu Monarhiju. Naime, zbog atentata u Sarajevu, stanovništvo je zahvatio talas ogorčenja i bijesa, koji je uglavnom bio uperen protiv Srbije i pravoslavnog stanovništva u Monarhiji. Masovne demonstracije, koje su bile organizirane u znak podrške Monarhiji i kući Habzburgovaca, uglavnom su se pretvarale u pljačkaške napade na nedužno pravoslavno stanovništvo i njegovu imovinu. Takvi napadi zabilježeni su u gotovo svim većim gradovima. Tako su u Beču, odmah poslije ubistva nadvojvode i njegove supruge započele demonstracije ispred srpske ambasade, u kojima su se uzvikivale parole podrške caru i Monarhiji, a pogrđim imenima nazivana Srbija i atentatori. Navodi se da su demonstranti zapalili srpsku zastavu.²⁶ U Budimpešti su demonstranti veličali grofa Tisczu i mađarsku naciju, te podržavali odlučan obračun sa Srbijom. U hrvatskim zemljama demonstracije su poprimile karakter nasilnih ispada protiv nedužnog pravoslavnog stanovništva, a posebno je kritično bilo na području Zagreba, Slavenskog Broda, Opuzena i drugih mjesta, gdje su demonstranti napadali na imovinu Srpske pravoslavne crkve i na lokalno pravoslavno stanovništvo. Zbog mogućih izgreda protiv pravoslavnog stanovništva policijski organi su u Osijeku zabranili narodni pohod u čast nadvojvode i njegove supruge, koji se trebao održati u organizaciji Starčevićeve stranke prava, 10. jula 1914. godine. U Sarajevu su se demonstracije pretvorile u nasilne i pljačkaške ispade protiv pravoslavnog stanovništva, što je izazvalo osudu brojnih kulturnih, vjerskih i političkih struktura u gradu. U svome Proglasu, od 24. jula 1914. godine, reisululema Džemludin ef. Čaušević, je pozvao sve pripadnike islama „da se prođu Bogu morskog djela uništavanja tuđe imovine“. Ovakvih i sličnih primjera bilo je i u drugim gradovima, u kojima su određeni politički i vjerski lideri ustali u zaštitu nedužnog pravoslavnog stanovništva. Međutim, bilo je i opravdanih policijskih akcija, koje su za cilj imale rasturanje srpskih nacionalističkih organizacija, koje su poslije 28. juna razvile vrlo živu agitaciju protiv Monarhije.²⁷

Na području Hercegovine, a posebno Mostara, demonstracije protiv Srbije i ataci na imovinu pravoslavnog stanovništva započele su samo jedan dan poslije ubistva nadvojvode i njegove supruge. Situacija je izmakla kontroli u periodu od 14. do 16. jula 1914. godine kada su demonstranti napali na mostarske pravoslavne crkve i mitropoliju. Na udaru su bile i radnje pravoslavnih trgovaca, sokolska udruženja, te brojni intelektualci i kulturni radnici. Nakon ovih nepovoljnih

26 „Demonstracije pred srpskim poslanstvom u Beču“, *Sarajevski list*, br. 135, 3. juli 1914.

27 Ovakvih policijskih akcija bilo je i prije 28. juna 1914. Poznata je policijska akcija iz aprila 1914. godine kada je u Beču otkrivena tajna srpsko-slovenska omladinska organizacija „Jedinstvo“, koju je predvodio student Jordan Tafić. Cilj ove organizacije bio je da terorističkim aktivnostima, u Beču i ostalim dijelovima Monarhije, izazove nestabilnost i strah u društvu.

tendencija, uslijedile su akcije crkvenih, političkih i kulturnih radnika koji su nastojali da spriječe uznemiravanje pravoslavnog stanovništva. Tako je mitropolit Zahumsko-hercegovački Petar Zimonjić pozvao cjelokupnu pravoslavnu javnost da iskaže lojalnost prema aktuelnoj vlasti i da oprostí nanesene uvrede i klevete. Srpsko-pravoslavni eparhijski crkveni sud u Mostaru je 4. jula 1914. godine uputio Proglas svim mjesnim uredima u mostarskoj oblasti i stanovništvu Hercegovine, te svim oblastima u Bosni Hercegovini u kojem ga obavještava da će se „24. juna (7. jula) u srpsko-pravoslavnoj katedralnoj crkvi ordžati parastos za pokoj duša Njegove carske i kraljevske visosti prijestolonasljednika i nadvojvode Franca Ferdinanda i Njzine Visosti vojvotkinje Sofije“.²⁸ U nastojanju da dokaže lojalnost pravoslavnog stanovništva, mitropolit Petar Zimonjić je u augustu 1914. uputio Okružnicu svim crkvenim uredima u Hercegovini u kojoj je pozvao svećenstvo Srpske pravoslavne crkve da moli za pobjedu Monarhije „ma sa kojom državom ona bila u ratu“.²⁹ Također, u mostarskoj pravoslavnoj crkvi je 6. septembra 1914. godine, nakon svete liturgije, održala svečano blagodarenje austro-ugarske vojske u dosadašnjim i predstojećim borbama. Svečanost je predvodio mitropolit Petar Zimonjić, a prisustvovali su komandant tvrđave Franjo Maudri, okružni predstojnik Sokrat Petrović, kotarski predstojnik Rupert Horvat i drugi vojni i civilni dužnosnici.³⁰ Ni političke garniture pravoslavnog stanovništva nisu ostale po strani ovih događaja. Iz Srpske narodne stranke oglasio se Danilo Dimović koji je izrazio nadu da će „carska vlada zaštititi mirne, državi i dinastiji vjerne bosanske Srbe, koji su kud i kamo u znatnijoj većini od prokleta zavedenih i nezrelih ljudi koji počiníše bezumno nedjelo“.³¹ Zapažena je bila i posjeta predstavnika mostarskih pravoslavaca, predvođenih Vojislavom Šolom i predsjednikom crkvene općine Bilićem, Okružnom predstojništvu, 29. jula 1914. godine, koji su iskazali „punu odanost srpsko-pravoslavnog žívlja Austro-ugarskoj monarhiji“ i izrazili „spremnost pravoslavnog stanovništva da najradosnije žrtvuje život i imanja za Cara i otadžbinu“.³² Loš odnos prema hercegovačkim pravoslavcima osudio je i mostarski biskup Alojzije Mišić, koji je u svom pastirskom pismu pozvao narod na mir i suzdržanost. Iz Islamske zajednice su osudili „bezumne napade na imovinu nedužnih komšija pravoslavaca“ i podržali stav reis-ul uleme Džemaludina ef. Čauševića, koji je oštro osudio napade na pravoslavno stanovništvo u Sarajevu, 28.

28 AHNK, OSM, *Veslavnoj okružnoj oblasti u Mostaru i svim mjesnim uredima i oblastima*, bb, Mostar, 21. juni (4. juli) 1914. Smrt nadvojvode i njegove supruge obilježile su u Mostaru i druge dvije vjerske zajednice. Tako je rimokatolička crkva 4. jula 1914, održala „zadušnice za pokoj duše Njegove carske i kraljevske Visosti nadvojvode Franje Ferdinanda i Njzine Visosti vojvotkinje Sofije Hohenberg“, (Vidi i u: AHNK, OSM, *Okružna oblast Mostar – Okružnica*, 4604/14, Mostar, 3. 7. 1914), dok je u Karadžo-begovoj džamiji, 5. jula 1914. godine na podne namazu proučena dova za duše ubijenih u atentatu, (Vidi: AHNK, OSM, *Kreisbehörde Mostar – Zirkulare*, Mostar, 4. 7. 1914).

29 „Okružnica“, *Sarajevski list*, br. 191, 20. august 1914.

30 *Sarajevski list*, br. 212, 9. septembar 1914.

31 „Proglas Danila Dimovića“, *Sarajevski list*, br. 150, 21. juli 1914.

32 „Posjeta srpsko-pravoslavne delegacije Okružnom predstojniku u Mostaru“, *Sarajevski list*, br. 166, 30. juli 1914.

juna 1914. godine. Pozitivnu ulogu odigrala je i vojska, posebno mostarski tvrđavni zapovjednik Franjo Maudry, koji je uspio da smiri situaciju u gradu.³³

Međutim, da je austro-ugarska vlast imala itekako potrebe za oprez i djelovanje protiv radikalnih elemenata govore mnoge činjenice. Naime, vrijeme pred početak rata između Austro-Ugarske i Srbije srpska nacionalistička udruženja i radikalni pojedinci dočekali su kao „sudbonosno vrijeme“ u kojem se konačno treba riješiti srpsko nacionalno pitanje, odnosno izvršiti ujedinjenje svih Srba u jednu državu. Opijeni pobjedama Srbije u Balkanskim ratovima i uvjereni da je srpska vojska uz rusku podršku nepobjediva, nacionalistički elementi su se bili toliko oslobodili da su vrlo otvoreno veličali atentat u Sarajevu i kritikovali postupke policijskih organa prema „Principu i drugovima“. Da bi spriječila djelovanje ovih radikalnih organizacija aktualna vlast je na prostoru Mostara, u prvim danima nakon atentata u Sarajevu, zatvorila preko 40 aktivista koji su djelovali u okviru srpskog nacionalnog pokreta.³⁴ No, nakon uspjeha Srbije u početku Velikog rata i poraza austro-ugarske vojske na Ceru (16-19. 8. 1914) i Kolubari (16. 11-16. 12. 1914), ponovo su se razmahala srpska nacionalistička udruženja u Monarhiji. Zbog toga je tokom 1915. godine vođeno niz sudskih procesa ne samo protiv pravoslavnog stanovništva nego i protiv pojedini muslimana, koje su podržavali rad ovih udruženja ili su se solidarisali sa pravoslavnom stanovništvom.³⁵ Nakon srpskog sloma u oktobru/novembru 1915. godine većina društveno-političkih aktivista koji je stajao na pozicijama velikosrpstva i jugouzajamnosti napustio je Mostar i priključio se raznim organizacijama koje su djelovale u inostranstvu. Među njima su bili i projugoslavenski orijentisani Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević, koji su uzeli učešće u radu Jugoslavenskog odbora i dali veliki doprinos jačanju jugoslavenske ideje.³⁶

S druge strane, aktualna vlast je u periodu od 28. juna 1914. pa sve do 15. augusta 1916. godine poduzimala akcije hapšenja i sprovođenja istražnih postupaka, u Bosni i Hercegovini, i to protiv 636 slučajeva koji su se dovodili u vezu sa atentatom.³⁷ Radi se uglavnom o neumjesnim komentarima na ubistvo

---

33 Jasmin Branković, *Mostar 1833-1918. Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo 2009, 146. (dalje: J. Branković, *Mostar 1833-1918*).

34 Maja Miljković, *Nacionalni identitet Srba i Hrvata u međuratnom periodu*, 107-108. (www.cidom.org).

35 U velikom Banjalučkom procesu za veleizdaju su bili optuženi i osuđeni: Kosta Gnjatić, Vasilj Rundo, Vaso Medan, Đorđo Obradović, Čedo Milić, Vladimir Čorović, Atanasije Šola i Ljubomir Mijatović. Naknadno su osuđeni Ibrahim Alajbegović i Salih Čišić. Proces protiv pripadnika Srpske dačke omladine vođen je u aprilu i maju 1915, a osuđeni su: Ismet Šarić, Obrad Mastilović, Radmila i Miloslav Grđić, Čedomil Mitrinović, Bogoljub Bratić, Vlajko Lalić, Aleksa Misita, Čedomir Doder, Delan Pavić i Alija Drače. Opširnije u: J. Branković, *Mostar 1833-1918*, 146 i 147.

36 Stojanović je doživljavao kao sopstvenu zaslugu činjenicu da su se Srbi iz Bosne i Hercegovine u Jugosloveskom odboru suprotstavili Pašičevoj ideji o priključenju Bosne i Hercegovine Srbiji, te navodi da “on kao Srbin nije mogao da bude izdajnik velikog jugoslovenskog programa.” Opširnije u: Maja Miljković, *Nacionalni identitet Srba i Hrvata u međuratnom periodu*, 108. (www.cidom.org).

37 Dževad Drino, Benjamina Londrc, *Sarajevski atentat: reakcije građana širom Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914-1918)*, Tuzla

nadvojvode i njegove supruge. Tako su pojedinci govorili sljedeće: „Bio je glupan što je uopšte izašao iz Vijećnice“ (misli se na Franca Ferdinanda, op. a); „Zašto sada praviti misu od takvog čovjeka“ (misli se na nadvojvodu, op. a); „Što smo mislili to smo i uradili“ i sl. Na prostoru Hercegovine poduzeto je ukupno 146 istražnih radnji protiv pojedinaca uglavnom pravoslavne vjeroispovjesti. Najviše je slučajeva zabilježeno u Mostaru, ukupno 117, a zatim slijede: Trebinje – 20, Gacko – 7, Stolac – 1 i Bileća – 1 slučaj.³⁸

***

Početak ratnih operacija utjecao je na austro-ugarsku vlast da poduzme sve aktivnosti na jačanju vojnih kapaciteta. U tom cilju donesena je *Odluka o povećanju trupa u Bosni i Hercegovini*, na osnovu koje je ministar za zemaljsku odbranu 9. septembra 1914. godine, odredio popis godišta za poziv u vojsku. Ovom odredbom bila su obuhvaćena godišta 1894, 1893. i 1892. godine svi zdravi i sposobni muškarci ovih godina rođenja morali su da se jave, do 23. septembra, komandi austro-ugarske vojske, koja se nalazila u njihovom kotaru.³⁹ Prema podacima koju nude legitimacijski listovi landšturma planirano je prikupljanje 14.000 vojnih obaveznika u Bosni i Hercegovini. Od toga broja iz Hercegovine je trebalo biti mobilizirano 1.290 vojnika i to iz: Bileće – 50, Gacka – 50, Mostar (selo) – 100, Nevesinje – 80, Prozor – 50, Stolac – 50, Trebinje – 100, Konjic – 200, Ljubinje – 60, Ljubuški – 150 i Mostar (grad) – 400.⁴⁰ Na području Hercegovine bile su stacionirane sljedeće austro-ugarske jedinice: Četvrta regimenta u Mostaru, Konjicu, Trebinju, Ljubuškom, Prozoru, Stocu, Gacku, Nevesinju i Jablanici, Prva regimenta u Stocu, Druga regimenta u Mostaru i 63 regimenta u Bileći. U Mostaru je bio smješten još i Bosanskohercegovački poljsko-lovački bataljon.⁴¹

Pripreme za predstojeće ratne operacije zahtijevale su uključivanje svih raspoloživih kapaciteta. Konjska snaga je ocijenjena izuzetno važnom za uspješno vođenje rata, pa je Zemaljska vlada, donijela *Odluku o obaveznom o licenciranju konja*.⁴² U njoj se nameće obaveza svim okružnim službama, kotarskim vijećima i ispostavama da u što hitnijem roku izvrše „nadzor nad uzgojem i licenciranjem konja jer je u pitanju jačanje nacionalne ekonomije i odbrane zemlje“. U daljem tekstu ove naredbe posebno se naglašava da „ubuduće kotarski predstojnici ili njihovi imenovani predstavnici prisustvuju službenoj dužnosti komisije za licenciranje pastuha“.

2015, 17-32. (dalje: Dž. Drino, B. Londrc, *Sarajevski atentat*). U navedenih 636 slučajeva najveći broj zabilježen je u Sarajevu (195). Prema konfesionalnoj pripadnosti najviše optuženih bili su pravoslavci (386), zatim katolici (46) i na kraju muslimani (12).

38 Dž. Drino, B. Londrc, *Sarajevski atentat*, 29.

39 AHNK, GOT, *Kotarskom uredu Trebinje*, k-bb, 1263/14, Trebinje, 18. 9. 1914.

40 AHNK, OSM, *Verteiler uber die zu versendenden Landsturmlegitimationsblätter ad Erlast Nr. 14.139/Pras*, k-bb, 948/14.

41 AHNK, OSM, *Zemaljska vlada za BiH svim kotarskim i šerijatskim sudovima*, Sarajevo, 12. 1. 1918.

42 AHNK, OSM, *Hengstenlizenzierung Anstande*, 1700/15, Sarajevo, 4. 2. 1915.

Poseban problem za austro-ugarski vojni kontigent u Hercegovini predstavljalo je ponašanje civila, najčešće čobana i seljaka, koji su često radi ispaše, sakupljanja drva za ogrijev ili nekog sličnog posla prilazili blizu vojnih utvrda i vojnih logora. Zbog toga je krajem augusta 1914. godine vojna komanda obznanila *Naredbu o zabrani približavanja vojnim utverdama*. Prema ovoj Naredbi bilo je zabranjeno neovlaštenim osobama da prilaze utverdama ili vojnim rovovima na udaljenosti najmanje 1.100 metara.⁴³

U toku Velikog rata najviše mobilisanih u Hercegovini bilo je sa područja Mostara. Od ukupno mobilisanih 1.809 mostarskih vojnih obaveznika, njih 337 poginulo je u ratnim aktivnostima.⁴⁴

Društvena kretanja u Hercegovini poslije atentata

Na početku ratnih aktivnosti austro-ugarska vlast je, u nastojanju da podigne moral i sačuva optimizam društva, uvjerala stanovništvo Bosne i Hercegovine da će rat trajati kratko. U tom cilju je, u prvim danima rata, više nego do tada, održavan javni i društveni život, obilježavani razni događaji i značajni datumi. Pred početak Velikog rata, 3. juna 1914. godine, u Mostaru je gradonačelnik Mujaga Komadina svečano otvorio Gradsku banju. Ova je zgrada jedini reprezentativni primjerak preklapanja secesijske arhitekture (početak 20 st), s morfologijom neomaurskoga stila, u Mostaru. Izgrađena je prema projektu Rudolfa Tönniesa, u izvedbi Bosnanskohercegovačkog građevinsko-dioničarskog društva iz Sarajeva, a uz nadzor Miroslava Loosea, upravitelja mostarskoga Vodovoda.⁴⁵

Početak ratnih operacija, barem za kratko vrijeme nije značajnije poremetio društveni život u gradu Mostaru. Tako se bilježi da je u Mostaru 18. augusta 1914. godine, uprkos ratnim zbivanjima, svečano proslavljen rođendan cara Franca Jozefa.⁴⁶ Najprije su u zoru topovi sa Huma nagovijestili rođendan cara, da bi potom narod na ulicama proslavljao ovaj događaj. Rođendan su obilježile sve tri vjerske zajednice u Mostaru. U rimokatoličkoj crkvi mostarski biskup Alojzije Mišić predvodio službu za dobro zdravlje i dug život cara Franje Josipa, u srpsko-pravoslavnoj crkvi je bogoslužjenje odslužio mitropolit Petar Zimonjić, dok je dovu za cara proučio i predvodio glavni imam Karađoz-begove džamije Omer ef. Džabić. No, to su bili samo pokušaji u nastojanju da se smiri stanovništvo i ne unose nemir i panika.

Ratne nedaće su ubrzo svom snagom pogodile Mostar i Hercegovinu. Stanovništvo je ubrzano siromašilo, a hrane je nedostajalo i za najvitalnije institucije. U arhivskim dokumentima se navode brojni primjeri koji odslikavaju izuzetno težak život ne samo običnih ljudi nego i državnih insitucija. Posebno je

43 AHNK, OSM, *Oglas*, k-bb, 1151/14, Trebinje, 28. 8. 1914. Ukoliko bi neka osoba prekršila ovu Naredbu tretirana je kao neprijateljski vojnik i na nju je otvarana vatra iz oružja.

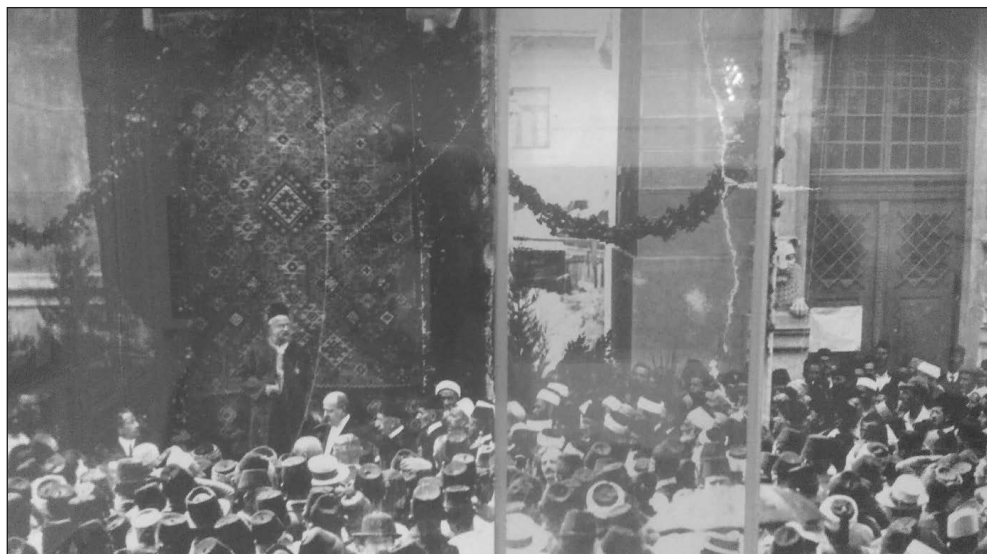
44 Zijad Šehić, Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878-1918), *Hercegovina*, br. 10, Mostar 1998, 152-155.

45 Opširnije u: Sanja Zadro, *Mostarska arhitektura od 1950. do Drugog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu, Zagreb 2017.

46 "U Mostaru svečano proslavljen rođendan cara Franje Josipa", *Sarajevski list*, br. 191, 20. 8. 1914.

indikativan *Izviještaj o stanju u mostarskoj hapsani*, u kojem se navodi da je uprava više puta tražila hranu, „a posebno bijelo brašno“, ali da je svaki put dobijala odbijenicu. Da je situacija u ovoj ustanovi bila izuzetno teška govori i podatak da je uprava zatvora smanjila količinu obroka na svega 250 gr. jer je „zaliha u hapsani vrlo malešna“.⁴⁷ Sve se to pogubno odražavalo na životni standard zatvorenika, a pogotovu na narušavanje njihovog zdravstvenog stanja.⁴⁸ U nastojanju da prevaziđe postojeće teškoće i pomogne najugroženijim kategorijama društva, aktuelna vlast je u Sarajevu, 29. jula 1914. godine, osnovala *Bosanskohercegovačko zemaljsko društvo za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju potrebe i u miru*.⁴⁹ Ovo društvo je egzistiralo tokom ratnih godina na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Radi lakšeg ispunjavanja svojih zadataka Društvo je osnovalo svoje podružnice za svaku oblast. Tako je u Mostaru 17. augusta 1914. godine osnovana podružnica navedenog Društva. Za predsjednika je izabran gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina, a za potpredsjednika Nikola Smoljan.⁵⁰

Prilog 2. *Gradonačelnik Mujaga Komadina drži govor na svečanom otvaranju mostarske Banje 3. juna 1914. godine.*

Pripreme za rat poremetile su hercegovačku svakodnevnicu i donijele brojne nedaće civilnom stanovništvu. Najteži problem, koji se pojavio odmah u

47 AHNK, OSM, *Tamnica okružnog suda – Predsjedništvu okružnog suda; Izviještaj o stanju u mostarskoj hapsani*, 1099/15-16, Mostar, 15. 11. 1916.

48 AHNK, OSM, U jednom nečitkom i slabo vidljivom dokumentu navodi se podatak da je u mostarskom zatvoru tokom 1913. godine izvršena 241 ljebarska intervencija, dok je u 1914. taj broj povećan za 23, iako je u „hapsani manje zatvorenika nego ranije“.

49 „Pokrenuto osnivanje „Bosanskohercegovačkog zemaljskog društva za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju potrebe i u miru“, *Sarajevski list*, br. 161, 29. juli 1914.

50 U Mostaru osnovano „Bosanskohercegovačko zemaljsko društvo za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju potrebe i u miru“, *Sarajevski list*, br. 191, 20. augusta 1914.

prvim danima augusta, bio je nedostatak hrane, a posebno brašna. Cijene osnovnih životnih namirnica su rasle još od početka 1914. godine, a posebno nakon ubistva u Sarajevu. O tome svjedoče podaci o cijenama nekih osnovnih životnih namirnica, na početku 1914. i u augustu iste godine.⁵¹

Životna namirnica	Januar 1914. (u Krunama)	August 1914. (u Krunama)
Pšenica	22-24	34-36
Kukuruz	17-19	20-24
Krompir	10-12	8-10
Travnički sir	120-130	150-160

Osim ratnih nedaća dodatni problem za civilno stanovništvo bile su nerodne 1915. i 1916. godine, te suša, koja je teško pogodila Hercegovinu tokom 1917. godine. Potreba za hranom bila je velika, pa su okružnim vlastima svakodnevno pristizali novi zahtjevi za pomoć u namirnicama. Tako se navodi podatak da je iz kotara Konjic upućen dramatičan apel okružnim organima u Mostar, u kojem je zahtjevana dostava ječma za sisanje u visini od 32.000 kg, jer, u protivnom „prijeti pomor najugroženijeg civilnog stanovništva u ovom kotaru“. Da bi ublažila evidentnu pojavu gladi Zemaljska vlada je donijela *Odredbu o obskrbljivanju pučanstva najprečim namirnicama dok traju izvanredne prilike nastale po ratnom stanju*.⁵² S druge strane i car je u augustu 1914. godine odobrio 100.000 Kr. za potrebe onih porodica u Bosni i Hercegovini čiji su članovi pozvani na vojnu dužnost. U godinama pred početak rata dodatni problem za civilno stanovništvo predstavljala je pojava različitih bolesti ne samo kod ljudi nego i kod životinja. Na prostoru Hercegovine je, početkom augusta 1914, zavladao je epidemija šarlaha (skrleti), a u oktobru je postojao opravdani strah od pojave epidemije kolere.⁵³ Svinjska kuga je bila izražena u Ljubuškom i Mostaru. U nastojanju da suzbije bolesti aktuelna vlast je poduzimala akcije cijepljenja stanovništva i stoke, te organizirala podjele raznih hemijskih preparata, koji su trebali suzbiti postojeće i prevenirati nove bolesti.

Ipak, glavno težište svojih aktivnosti civilni organi su stavili upravo na osiguranje prehrane stanovništva. U tom cilju je gradska vlast u Mostaru donijela *Pravilnik o davanju općinskih daća grada Mostara*, kojim je bio definisan općinski dohodak za pokriće potreba grada.⁵⁴ Prema njemu pristojbe na području Mostara

51 Vidi u: *Sarajevski list*, br. 1, 2. januar 1914. i *Sarajevski list*, br. 191, 20. august 1914.

52 „Odredba Zemaljske vlade“, *Sarajevski list*, br. 181, 5. august 1914.

53 AHNK, OSM, K. u K. 6 armija - Pozadinska komanda, 1329/14, 3. 10. 1914. Pozadinska komanda vojske donijela je Odluku prema kojoj su se „osobe koje su iz zdravstvenih razloga (pomoćnici koji se brinu o konjima i sl) otpuštene iz vojske, moraju se zbog kolere u Srbiji podvrgnuti petodnevnom karantenu u najbližem postajnom zapovjedništvu i tek onda se mogu vratiti u svoju zemlju (zavičaj). Potrebni smještaj mora naći postajno zapovjedništvo u dogovoru s općinom“.

54 AHNK, GOT, *Pravilnik općinskih daća grada Mostara*, bb, 1-19.

bile su: Uvoznina (prema kojima je posebno naglašeno plaćanje alkoholnih pića, mesa i šećera), Cestarina, Mesarina, Klaonica, Telalija (prodaja predmeta aukcijskim putem), Kantarija (ona se plaćala na svu trgovačku robu koja se mjerila težinom) i Behija (to je bila pristojba koja se plaćala na rogatu stoku). Da bi spriječila šverc, gradska vlast je u ovom Pravilniku propisala odredbu prema kojoj je sva roba koja se uvozi u grad morala pristizati tačno određenim putem, koji je išao preko naselja Malte. U slučaju da je neko imao potrebu drugim putem uvesti robu morao je to najaviti nadležnim organima 24 sata ranije. Pravilnikom je bilo propisano da će svaka roba, koja u grad pristigne nekim drugim putem, biti prinudno oduzeta.

Svojom *Naredbom* od 11. augusta 1914. godine Zemaljska vlada je pod kontrolu stavila robu trgovaca građevinskim materijalom. Tako je svim trgovcima bilo zabranjeno na veliko prodavati ili izvoziti: drvo, željezo, cemenat, ciglu, žicu, ciglu za krov, te razne alate za kopanje zemlje, vađenje kamena i sl.⁵⁵ Nepuna dva mjeseca kasnije, Okružna vlast u Mostaru je, na osnovu *Zakona o ratnom podavanju*, objavila *Naredbu* da se na području mostarskog okruga potvrde sve zalihe koje se tretiraju kao ratni doprinos. U smislu ove *Naredbe* naloženo je svim političkim strukturama u Oblasti da kvitiraju (izuzmu robu uz izdavanje potvrde) sljedeće metale: bakar, kalaj, cink, antimon, olovo i mesing i da izuzete zalihe što hitnije dostave najbližoj vojnoj komandi austro-ugarske vojske. Također, napomenuto je da isplata naknade može uslijediti samo po odobrenju vojne komande.⁵⁶ Primjena ove *Naredbe* u Hercegovini je izazivala ogorčenje stanovništva, jer je izuzimanje robe bilo sprovedeno neselektivno i najčešće bez neophodnog finansijskog subvencioniranja. Posebno je, u tom smislu, bila oštećena vakufska imovina, pa su se zbog toga organi Islamske vjerske zajednice više puta žalili aktuelnim organima vlasti. Nakon niza bezuspješnih žalbi, Vakufsko-mearifski sabor u Sarajevu je, 30. maja 1915. godine, uputio dopis organima vlasti u kojem je izričito zatražio naplatu ratne odštete u skladu sa *Naredbom Zemaljske vlade* od 4. maja 1913. godine. Prema ovom zahtjevu, obavezana su i sva kotarsko vakufsko-mearifska povjerenstva da stupe u kontak sa aktuelnim organima vlasti i da zahtijevaju naplatu ratne odštete, ne samo za Islamsku zajednicu nego i za muslimansko stanovništvo, koje je bilo oštećeno kvitiranjem robe, ukonačavanjem vojske i sl. U ovom zahtjevu se, između ostalog, navodi sljedeće:⁵⁷

Čini se da je u pitanju vakufskih objekata u mnogo slučajeva traženo ratno podavanje, bez da je postupano po detaljnim propisima. U takovima slučajevima neka povjerenstvo uputi

---

55 AHNK, GOT, *Kotarski ured Trebinje – Gradskom uredu; Naredba Zemaljske vlade*, k-bb, 1150/14, Trebinje, 28. 8. 1914.

56 AHNK, OSM, *An alle Bezirksamter und Bezirksexposituren im Kreise*, 955/14, Mostar, 5. 11. 1914.

57 AHNK, OSM, *Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu, Odšteta za ratna podavanja*, 109/15, Sarajevo, 30. 5. 1915.

dotičnog muteveliju da za naknadu traži posredovanje kod one općine u čijem se opsegu nalazi dotični vakufski predmet (...)

U daljem tekstu Vakufsko-mearifski sabor podsjeća kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva na odredbe spomenute *Naredbe Zemaljske vlade*, citirajući sljedeće:

Podsjećamo, naknada za ukonačenje vojničkog gažiste iznaša u Sarajevu te u većim gradovima dnevno 70 helera, a u manjim mjestima dnevno 56 helera. Za momčad bez razlike 7 helera na dan, a za konja 4,4 helera, Za smještaj govečeta u štali ili šupi ili pod strehom plaća se na dan po 1 heler (...) Ratno podavanje koje nije plaćeno prema gornjim propisima valja prijaviti pismeno ili usmeno nadležnom kotarskom uredu i to najkasnije za 6 mjeseci.

Međutim, iako su predstavnici Islamske zajednice u Hercegovini odmah reagovali po uputstvima Vakufsko-mearifskog sabora pitanje naknade za ratna podavanja nije bilo riješeno ni do kraja austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Između ostalih primjera, eklatantan je i zahtjev Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Mostaru upućen Carskom i kraljevskom obskrbnom povjerenstvu, iz juna 1916. godine, u kojem je zahtjevan povrat ključeva od džamija i obeštećenje istih, te se navodi sljedeće:⁵⁸

Budući da su po naslovu uzete džamije već od duljeg vremena ispražnjene te očito nepotrebne postale za vojsku, umoljava se to povjerenstvo ključe istih jer su džamije postale potrebnima. Ujedno se umoljava povjerenstvo da je c. i k. (carski i kraljevski, op. a) vojni erar pripravan u ime odštete, za čišćenje i popravku džamija – kao i prije – pripomoći.

Primjereno ratnim uslovima aktualna vlast je često pojedine civilne propise i uredbe donosila u svrhu upotpunjavanja vojnih propisa. Tako su, u nastojanju da ostvare kontrolu na svome području, kotarski uredi u Hercegovini donosili odredbe o potpunijem uvidu u dolazak stranih osoba (onih koji nisu sa prostora tog kotara). U tom cilju je Kotarski ured u Trebinju donio *Naredbu* prema kojoj su handžije i hotelijeri, ali i sve osobe koje primaju strance, bili obavezni da prijave nove osobe na području kotara. Neizvršavanje ove *Naredbe* podrazumjevalo je kaznene odredbe u iznosu od 10 do 200 Kr, odnosno zatvorsku kaznu u iznosu 1 do 14 dana.⁵⁹ Na tragu ovakvih i sličnih odluka bila je i *Odredba o putovanju stranaca u glavni grad* od 18. 9. 1914. godine, kojom je bilo propisano da strane osobe (oni koji nisu

58 AHNK, OSM, *Uredovna opomena Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Mostaru upućen Carskom i kraljevskom obskrbnom povjerenstvu*, 320/16, Mostar, 8. 6. 1916.

59 AHNK, GOT, k-bb, 845/14, *Naredba*, Trebinje, 12. 6. 1914.

iz Sarajeva) mogu putovati u glavni grad samo ukoliko prethodno od Vladinog povjerenika pribave potrebnu dozvolu.⁶⁰ Ova Odredba je obznanjena okružnicom svim oblasnim i kotarskim uredima.

Posebnu pažnju aktuelna vlast je usmjerila prema prosjačenju, koje se pojavilo u povećanom obliku još početkom 1914. godine. U cilju suzbijanja ove pošasti donesena je *Naredba o strogoj zabrani prosjačenja*. Prema njenim odredbama bilo je propisano da „svaki oblik prosjačenja, svaka osoba koja djecu nagovara na prosjačenje ili svako onaj ko je sposoban za rad a neće da radi nego prosjači kaznit će se kaznom zatvora od 1 do 14 dana“.⁶¹

Zaključak

Nekoliko mjeseci prije nego što je izvršeno ubistvo u Sarajevu, čime je nagoviješten početak Velikog rata, područje Hercegovine je bilo izloženo otvorenim atacima od strane komita i crnogorske vojske. Brojni izvještaji i saopštenja govore o blokadama graničnih prijelaza, uznemiravanju stanovništva pograničnih mjesta, presretanju i pljački drumova koji vode prema Hercegovini i sl.

Ubistvo nadvojvode i njegove supruge pokrenuo je talas demonstracija, koji je zahvatio cijelu Monarhiju. U početku, to su bili miroljubivi izrazi podrške Monarhiji i kući Habsburgovaca, ali su se oni vrlo brzo pretvorili u beskurpulozno pljačkanje i šikaniranje nedužnog pravoslavnog stanovništva. Na području Hercegovine ovi događaji su bili najizraženiji u gradu Mostaru, u kojem su zabilježeni napadi na vjerske i kulturne ustanove mostarskih pravoslavaca. U cilju zaštite nedužnog stanovništva uključili su se ne samo pravoslavni vjerski, kulturni i politički radnici, nego i cjelokupna zdrava javnost grada Mostara, a posebno predstavnici Islamske zajednice i Rimokatoličke crkve.

Atentat je ubrzao pripreme za ratna dešavanja. U Hercegovini su austro-ugarske vojne i civilne vlasti započele užurbane aktivnosti na pripremama za prelazak u ratno stanje. Mobilizacija vojno sposobnog stanovništva i stavljanje pod državnu ingerenciju repromaterijal i stočne resurse bili su prve mjere, u predratno vrijeme, koje su teško pogodile Hercegovinu. U samo mjesec dana, od atentata do početka Velikog rata, desile su se krupne promjene, koje su Hercegovinu i njeno stanovništvo uvele u najburnije razdoblje do tada.

Summary

A few months before the assassination in Sarajevo, which was the beginning of the Great War, the territory of Herzegovina was exposed to open attacks by the comit and the Montenegrin army. Numerous reports and press releases talk about

---

60 AHNK, GOT, *Kotarski ured – Gradskoj općini*, k-bb, 1302/14, Trebinje, 18. 10. 1914.

61 AHNK, GOT, *Oglas*, 935/14, Trebinje, 29. 5. 1914.

blocking of border crossings, harassment of population of border posts, interception and robberies of roads leading to Herzegovina, etc.

The assassination of the archduke and his wife was triggered by a wave of demonstrations that affected the entire Monarchy. At first, these were peaceful expressions of support for the Monarchy and the house of the Habsburgs, but they quickly turned into unscrupulous looting and chanting of the innocent Orthodox population. In Herzegovina, these events were most pronounced in Mostar, where attacks on religious and cultural institutions of Mostar Orthodox Christians were recorded. In order to protect the innocent population, not only Orthodox religious, cultural and political workers were involved, but also the entire healthy public of Mostar, especially representatives of the Islamic Community and the Roman Catholic Church.

The assassination has accelerated preparations for war events. In Herzegovina, the Austro-Hungarian military and civil authorities have started hasty activities on preparations for the transition to a state of war. The mobilization of the military-capable population and the placement of state-owned raw materials and livestock resources were the first measures, in the pre-war period, which hardly hit Herzegovina. In just a month, from the assassination to the beginning of the Great War, there were major changes that brought Herzegovina and its people into the brighter period until then.